

Waldemar Czachur

Uniwersytet Warszawski

 <https://orcid.org/0000-0002-8343-4765>

Jak porównywać obrazy Europy?
Refleksje teoretyczno-metodologiczne po lekturze
Leksykonu aksjologicznego Słowian i ich sąsiadów

Streszczenie. Celem pracy jest analiza porównawcza konceptu/pojęcia EUROPA w językach polskim i niemieckim. Badanie porównawcze przeprowadzone jest w oparciu o analizy owych konceptów zaprezentowanych w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* w tomie drugim, poświęconym Europie (2018). W tym kontekście omówiono również główne założenia teoretyczne i metodyczne istotne dla badań porównawczych, w tym sposób tworzenia *tertium comparationis*.

Słowa kluczowe: obrazy Europy, językowy obraz świata (JOS), EUROJOS, lingwistyka kontrastywna, dyskursywny obraz świata

Wstęp

Lubelska etnolingwistyka tworzy bodaj najbardziej wyrazisty poststrukturalistyczny program badawczy lingwistyki polonistycznej. Nie jest to program antystrukturalistyczny, jednak główne inspiracje czerpie on z założeń kognitywizmu, pragmatyki językowej, relatywizmu językowego oraz zwrotu kulturowego. Nadrzędnym celem badań etnolingwistycznych jest rekonstrukcja językowego obrazu świata (JOS). Kategoria ta, której źródeł szukać należy m.in. w pracach Humboldta i jego koncepcji *Weltansicht*, a więc w założeniu, że „w każdym języku zawiera się swoisty sposób widzenia świata” (Humboldt 2001: 106), trwale zmodyfikowała styl myślowy nie tylko polonistycznego językoznawstwa. W celu operacjonalizacji tej kategorii szkoła etnolingwistyczna wypracowała szereg metod, a towarzyszące poszukiwaniom tych metod refleksje w znaczący sposób wpłynęły na kondycję

polonistycznej debaty na temat semantyki, stylistyki czy tekstologii. Na przestrzeni lat wypracowano takie metody i kategorie analityczne, jak: definicja kognitywna, profilowanie pojęć i profile znaczeniowe, (podmiotowy) punkt widzenia, językowa wiedza o świecie, stereotyp, wartości itd. (Bartmiński 2009; Chlebda 2010; Tokarski 2014; Bartmiński 2016; Głaz 2018). Na bazie szeroko zakrojonych badań i wypracowanych metod powołano do życia kolejny duży projekt badawczy, jakim jest konwersatorium EUROJOS, którego cel stanowi rekonstrukcja obrazów świata wybranych konceptów w różnych kulturach Europy.

W niniejszej pracy stawiam sobie za cel dokonanie analizy porównawczej konceptu/pojęcia EUROPA w polskim i niemieckim językowym obrazie świata w oparciu o analizy owych konceptów przeprowadzone w *Leksykonie aksjologicznym Słowian i ich sąsiadów* w tomie drugim, poświęconym Europie (2018). Tym samym proponuję metarefleksję zastosowanej metody analizy na potrzeby badań porównawczych.

Geneza projektu i założenia metodologiczne EUROJOS

Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda w artykule *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów* z 2008 roku założyli, że badania etnolingwistyczne potraktować należy jako badania nad tożsamością wspólnotową, w tym również narodową (Bartmiński, Chlebda 2008: 11–12). Tym samym opowiedzieli się za takim kierunkiem badań lingwistycznych, który zainteresowany jest kulturowym i kulturotwórczym charakterem działań językowych, a w analizie językowej dostrzegli szanse na uchwycenie kulturowej specyfiki wybranej społeczności. W tym celu poszerzyli poniekąd swój obszar badawczy, włączając w pole zainteresowań takie kategorie jak tożsamość zbiorowa i pamięć zbiorowa, a więc odnoszące się do zjawisk, w których w najsilniejszy sposób uobecnia się kultura.

Do badań nad tożsamością zbiorową, sposobem konceptualizacji wybranych pojęć, takich jak: DOM, EUROPA, PRACA, HONOR, Bartmiński i Chlebda proponują – w duchu triangulacji metod i danych materiałowych – posłużenie się czterema podstawowymi grupami danych, a są to: a) dane słownikowe pochodzące z wielkich słowników języka narodowego, b) dane tekstowe pochodzące z bieżącej ekscerpcji tekstów wybranych dyskursów zaistniałych w przestrzeni publicznej, c) dane korpusowe pochodzące z największych korpusów tekstowych danego języka etnicznego oraz wyszukiwarek internetowych, a także d) dane uzyskane eksperymentalnie w toku specjalnie przygotowanych ankiet jako tekstowe „źródła wywołane”. Doprecyzowując, na jakie aspekty przy wyborze materiałów tekstowych trzeba zwrócić szczególną uwagę, Maciej Abramowicz, Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda podają, że „należy [...] zrównoważyć reprezentowaną poprzez dany tytuł prasowy orientację polityczną odwołaniem się do materiału zaczerpniętego z tytułu reprezentującego odmienną (przeciwną) opcję (np. *Gazeta Wyborcza* – *Nasz Dziennik/Rzeczpospolita*): podobnie należy postępować w przypadku

wykorzystania publicystyki czy też innego typu tekstów zabarwionych ideologicznie” (Abramowicz, Bartmiński, Chlebdla 2009: 342). Równowaga, o którą słusznie dopominają się autorzy, powiązana jest z zasadą *analitycznej adekwatności*, mieszczą się w niej kryteria jakości metod empirycznych, jak niezawodność (reliabilność) i ważność (walidizacja). Kryteria te odnoszą się zarówno do procedury tworzenia korpusów, jak i analizy oraz interpretacji wyników, są istotnym czynnikiem wpływającym na sposób operacjonalizacji metody badawczej JOS-u, o czym będzie jeszcze mowa w dalszej części pracy.

Zarysowany program wywołał w środowisku etnolingwistycznym polemikę, która koncentrowała się wokół dwóch zagadnień: co jest porównywane w porównawczych badaniach językowego obrazu świata oraz jak należy porównywać obrazy świata. Oba pytania zazębiają się i wzajemnie warunkują, dotykając jednocześnie najistotniejszych zagadnień badań porównawczych, szczególnie samej ich metodologii.

W nawiązaniu do pierwszej kwestii pytano, czy przedmiotem porównań jest świat (rzeczywistość pozajęzykowa), obraz (językowa konceptualizacja rzeczywistości, koncepty, pojęcia) czy język (zmaterializowane językowo konceptualizacje rzeczywistości, leksemy i wyrażenia językowe), odwołując się przy tym do trójkąta semiotycznego Ogdena i Richardsa. Renata Grzegorzczkowska słusznie dopominała się o doprecyzowanie tych trzech elementów, szczególnie tego, w jaki sposób ujmować obraz i rzeczywistość, zwłaszcza w przypadku badań porównawczych, kiedy materiał językowy (leksemy) osadzony jest w różnych kulturach, a tym samym w różnych sposobach konceptualizacji rzeczywistości. Opowiadając się po stronie umiarkowanego kognitywizmu, badaczka zakładała, że

[...] przedstawiony obraz tego, co mówiący wiąże z nazywanymi przez język zjawiskami świata, jest [...] bardzo złożony. Obraz ten może być rozumiany jedynie jako pojęcie w ścisłym sensie (cechy istotne przedmiotu), może być rozszerzony o wiedzę potoczną lub encyklopedyczną o denotowanym zjawisku, a także o wyobrażenia i przekonania ustabilizowane bądź nieustabilizowane, związane z nazywanymi denotatami. Przy tym należy pamiętać, że owe kojarzone wyobrażenia i przekonania uzależnione są w znacznym stopniu od rodzaju społeczności mówiącej (Grzegorzczkowska 2009: 20).

Cały ten kompleks czynników wpływających na proces tworzenia się sensów uwarunkowany jest dyskursywnie, tj. obarczony jest specyfiką dyskursów i cechami stojących za nim podmiotów mówiących i działających według określonych interesów i systemów wartości. Jeśli idzie o doprecyzowanie pojęcia rzeczywistości z trójkąta semiotycznego Ogdena i Richardsa, Jadwiga Puzynina uzasadniała, że „z chwilą, kiedy do pojęcia rzeczywistości włączymy cechy takie, jak różnego rodzaju układy relacji między jej elementami, zachowania, a także stany psychiczne i przeżycia ludzkie [...], całą grupę znaczeń odnoszonych przez nią do »świata pomyślanego«, można również potraktować jako, choć w skomplikowany sposób, powiązaną z rzeczywistością” (Puzynina 2010: 47–48). Argumentując z perspektywy,

którą Grzegorzczukowa (2009: 20) określiła jako kognitywistyczną rozszerzoną, Puzynina uznała dalej, że na górny wierzchołek trójkąta składają się „wszelkie obrazy elementów świata, stanowiące zawsze konstrukty mentalne (po części przekraczające granice świata realnego, wchodzące w obręb tzw. światów możliwych)”, precyzując tym samym wartość prawego wierzchołka jako „wszelki budulec tych konstruktów, zarówno materialny, jak i niematerialny, należący do świata realnego w szerokim rozumieniu rzeczywistości, a także do światów możliwych” (Puzynina 2010: 49). Zaproponowała jednocześnie, by to konstrukty mentalne, a więc tworzone przez język obrazy, stały się przedmiotem badań porównawczych. W ten sposób, jak tłumaczyła Grzegorzczukowa, porównanie JOS-ów ma na celu zbadanie „różnych sposobów ujmowania świata (wyróżnionych elementów świata) w badanych językach, a także [...] zbadanie sposobów pojęciowego konstruowania obiektów (mających pewne odniesienie do świata), charakterystycznych dla poszczególnych języków” (Grzegorzczukowa 2011: 217). Proponowany postulat został też uwzględniony w programie EUROJOS.

Pomysł prowadzenia badań porównawczych wywołał również żywą dyskusję nad epistemologicznymi warunkami projektowania metodologii porównawczej, a szczególnie tworzenia *tertium comparationis* (Bogusławski 1976; Krzeszowski 1984; Czachur, Dreesen 2018). W dyskusji tej użyto pojęcia *tertium comparationis* w różnych znaczeniach. Bartmiński i Chlebda słusznie przywoływali tę kategorię w programie badań porównawczych, rozumiejąc ją jednak inaczej niż lingwistyka konfrontatywna, kontrastywna czy też porównawcza (Bogusławski 2013; Czachur 2017). Wyszli oni wstępnie z założenia, że porównawczy program badawczy „powinien mieć swoją zasadę organizującą [...], która zdolna będzie zapewnić metodyczność takich poszukiwań w ramach jednego języka/kultury/wspólnoty i stworzy wiarygodne *tertium comparationis* dla badań międzyjęzykowych / międzykulturowych / międzywspólnotowych” (Bartmiński, Chlebda 2008: 24). Autorzy nie ustalili wówczas jeszcze, czym ma być i jak ma powstawać *tertium comparationis* dla badań porównawczych JOS-u z jego poszczególnymi elementami, czyli wymiarem języka (leksemy), wymiarem obrazu (koncept/pojęcie) czy też wymiarem rzeczywistości. Badacze poszukiwali *tertium comparationis* w matrycy komunikacyjnej, opartej na kategoriach organizujących komunikację międzyludzką: kto mówi, do kogo mówi, kiedy mówi, gdzie mówi, w jakim celu mówi i o czym mówi. Ten sposób definiowania *tertium comparationis* dla porównawczych badań JOS-u jest jednak mylący, na co zwracała uwagę również Puzynina (2010: 48). Grzegorzczukowa opowiadała się za definiowaniem *tertium comparationis* jako „abstrakcyjnej pojęciowej podstawy” na wzór hiperonimu, którego hiponimami będą różniące się między sobą zakresem czy też konotacjami obrazy świata zawarte w leksemach należących do porównywanych języków (Grzegorzczukowa 2009: 27), a Puzynina w roli *tertium comparationis* widziała „konstrukty mentalne” wspólne dla całych pól semantyczno-leksykalnych (Puzynina 2010: 49).

Tym tropem ostatecznie poszli autorzy projektu, uznając koncepty takich wartości, jak: EUROPA, PRACA, HONOR, WOLNOŚĆ itd., za *tertium comparationis* oraz – jak już wcześniej wskazano – wypracowali u wspólnotwioną metodę, a właściwie triangulację metod analizy i opisu tych konceptów i sposobu pozyskiwania danych językowych. Wprowadzają przy tym rozróżnienie pomiędzy leksemami jako jednostkami planu wyrażania a konceptami i znaczeniami jako elementami planu treści, nie określając, czy znaczenia przypisane są do wyrażen czy do konceptów.

Epistemologiczne założenia badań porównawczych: *tertium comparationis*

Wróćmy jednak na chwilę do metodologii badań porównawczych. Analizy porównawcze, najczęściej dokonywane przez neofilologów, mają długą tradycję. Są prowadzone od lat 60. XX wieku, ale – w zależności od wielu czynników – zmieniały swój cel. Po zwrocie kulturowym w naukach humanistycznych i językoznawstwie prace porównawcze nie ograniczają się już do badania różnic w systemie języka lub ich ekwiwalentów w drugim języku i możliwości ich przetłumaczenia; nastawione są teraz również na cele międzykulturowe (Hauser 2012; Smailagić 2016; Antos, Lewandowska 2017; Czachur 2017). Niezależnie od funkcji prowadzonych badań porównawczych, które mogą mieć zarówno charakter interlingwalny, jak i intralingwalny (np. Steciąg 2009; Szkudlarek-Śmiechowicz 2016), wymagają one doprecyzowania sposobu tworzenia korpusu badawczego, procedury badawczej, na którą składają się stosowane metody analizy i interpretacji, oraz samego *tertium comparationis* jako najistotniejszego elementu, mającego być gwarantem porównywalności elementów, a tym samym zabezpieczającego metodologicznie proces poznawczy wynikający z porównywania.

Z formalnego punktu widzenia dla porównań konstytutywne są trzy składniki: człon porównywany (*comparandum*), człon porównujący (*comparatum*) i podstawa porównania (*tertium comparationis*). Za Wysoczańskim powiemy, że

[...] funkcja członu porównującego sprowadza się do opisu (charakterystyki) członu porównywanego, tj. do opisu przedmiotów bądź zjawisk, o których coś orzekamy. Człon porównywany to właśnie owe przedmioty lub czynności charakteryzowane za pośrednictwem członu porównującego. Podstawę porównania stanowią nazwy cech, które są przypisywane obu zestawianym członom” (Wysoczański 2005: 23).

Z perspektywy dyskursologicznej, inaczej: refleksyjnej, na co zwracałem uwagę w artykule przygotowanym we współpracy z Philippem Dreesenem pt. *Porównawcza lingwistyka dyskursu. Założenia, zasady, problemy* (2018), dla procesu porównywania ważnych jest pięć elementów składowych: cztery niedyskursywne, inaczej formalne, i jeden dyskursywny. Po pierwsze, chodzi o wybór przynajmniej dwóch elementów (*comparata*), które mają być ze sobą porównane (przedmiot lub przedmioty badań w ujęciu semazjologicznym lub

onomazjologicznym), o czym była mowa wyżej. Mają one należeć do wspólnej klasy (trzeci element) i dać się opisać według opracowanego *tertium comparationis* (czwarty element), dzięki któremu porównywanie staje się dopiero sensowne. W refleksji na temat metod badań porównawczych i porównywalności porównywanych ze sobą elementów stawia się pytanie, na ile uzasadnione jest porównywanie np. jabłka z gruszką. Otóż jabłko i gruszka mogą być porównywane tylko wtedy, kiedy założymy ich przynależność do wspólnej klasy (np. owoc, artykuł spożywczy) i porównamy je na podstawie jednego kryterium (np. forma, cena, zawartość witamin). Po drugie, porównywanie nie jest sensowne, jeśli opracuje się sensowne *tertium comparationis* (np. forma), ale porównywane obiekty nie należą do tej samej klasy. Jednak trzeba stwierdzić, że nic nie jest nieporównywalne, ponieważ już wniosek, że x i y nie są porównywalne, zakłada skutecznie przeprowadzone porównanie. Dwa elementy pochodzące z różnych klas są ze sobą zawsze porównywalne już tylko dlatego, że jako koncepty o różnych cechach są konstruowane i jako takie ciągle ze sobą porównywane. Porównanie konceptu PLATON z konceptem BIESZCZADY daje nam informację o różnych klasach (np. istota żywa i miejsce), tzn. wynikiem porównania jest stwierdzenie istnienia różnych klas. Tak więc przyjąć należy, że nie jest uzasadnione porównywanie rzeczy identycznych i nieporównywalnych, ponieważ „sensowne porównanie jest możliwe tylko wtedy, kiedy umieści się je pomiędzy biegunem identyczności a biegunem niewspółmierności” (Zima 2000: 16). Istotny jest zatem obszar częściowych identyczności, powstających w ten sposób, że rozważa się podobieństwa i różnice dwóch przedmiotów, umieszczając je w domenie przedmiotów porównywalnych. Jak widzimy, na początku analizy badacz ustala nie tylko przedmiot, który ma być porównywany, i jego cechy, lecz także klasy i przynależność przedmiotów do nich oraz *tertium comparationis*, za pomocą którego mogą być ze sobą porównywane wybrane obiekty. Ważna jest zatem świadomość, że klasy i *tertium comparationis* są konstrukcjami teoretycznymi, tworzonymi i operacjonalizowanymi w (mniej lub bardziej świadomym) procesie badawczym w celu odpowiedzi na konkretne pytanie badawcze. Dlatego trudno zgodzić się z propozycją Grzegorzyczkowej, która w dyskusji na temat podstawy porównywania JOS-ów postulowała odrzucenie terminu *tertium comparationis*, ponieważ

[...] jest [on] mylący przez swoją niejednoznaczność, więc lepiej go nie używać. W badaniach porównawczych prowadzonych w środowisku lubelskim w ramach programu EUROJOS oznacza on pewną dyrektywę metodologiczną, mianowicie postulat oparcia rekonstrukcji JOS-ów na porównywalnej bazie materiałowej, wydobytej z tekstów stylu potocznego, odzwierciedlającego wspólne „uniwersum komunikacyjne”, zwane za van Dijkem *cultural common ground* (CCG) (Grzegorzyczkowa 2011: 220).

Rzeczywiście, w dyskusjach poprzedzających rozpoczęcie projektu termin *tertium comparationis* był używany w różnych znaczeniach. Dziwić może nieco, że pojęcie to nie stało się przedmiotem pogłębionej refleksji w tekście Jerzego Bartmińskiego stanowiącym wprowadzenie do każdego z dotychczas wydanych tomów,

w którym wyjaśnione są założenia *Leksykonu aksjologicznego Słowian i jego sąsiadów* (2018). Okazuje się jednak, że takie oczekiwanie byłoby tylko częściowo uzasadnione, a to przede wszystkim z dwóch względów. Po pierwsze, celem projektu nie jest porównywanie wybranych konceptów w poszczególnych językach i kulturach, lecz ich analiza według ujednoliconej procedury badawczej, ujednoliconego aparatu pojęciowego oraz ujednoliconego sposobu gromadzenia i analizy danych językowych, która ma powodować porównywalność opisów, a nie tylko umożliwiać ich porównywanie. Po drugie, jako *tertium comparationis*, czyli w tym przypadku przedmiot badań porównawczych, zostały precyzyjnie określone koncept/pojęcie, a nie leksem czy rzeczywistość ze wspomnianego trójkąta semiotycznego.

Ponieważ celem niniejszej pracy jest porównanie konceptu EUROPA w polskim i niemieckim dyskursie, odnieść się należy również do zapowiedzianego piątego elementu w procesie porównywania, określonego jako dyskursywny. Dyskursywny charakter badań porównawczych nawiązuje przede wszystkim do warunków, w jakich powstają i są prowadzone analizy porównawcze, i uwidacznia się on na wielu płaszczyznach. Szczególnie istotne są następujące kwestie:

- porównywanie oznacza, że tworzy się relacje między obiektami i zjawiskami, między którymi do tej pory one nie istniały, a chodzi o relacje między rzeczami i zjawiskami, które nie są ani identyczne, ani odmienne,
- porównanie zakłada istnienie czegoś, co może być porównywane, a przez to porównywanie i określanie *tertium comparationis*, na podstawie którego dokonuje się porównania, jest o tyle problematyczne, o ile konstruowanie wielkości/jednostek, które mają być porównywane, nie może odbyć się w sposób sensowny za pomocą nadrzędnych kategorii, lecz każdorazowo w znacznym stopniu określane jest na podstawie cech jednej z porównywanych wielkości/jednostek,
- porównanie to nie tylko praktyka naukowa, lecz także praktyka społeczna, za pomocą której określić można to, co uważa się za swoje, własne i znane, oraz to, co obce i nieznanne. Stwierdzone na skutek porównania obcość/inność oraz bliskość/swojskość mogą być również instrumentalizowane i nadużywane, np. w przypadku stereotypowych dyskryminacji itd. (Matthes 2003: 328; Czachur, Dreesen 2018).

Pytanie, na ile owe ograniczenia epistemologiczne uwidaczniają się w analizie porównawczej zrekonstruowanych obrazów Europy na polskim i niemieckim materiale językowym, będzie przedmiotem refleksji w kolejnym rozdziale.

Porównywanie obrazów Europy – dyskusja

Przedmiotem tego rozdziału będzie analiza porównawcza konceptu EUROPA, przeprowadzona na bazie artykułów Jerzego Bartmińskiego i Wojciecha Chlebdy pt. *Obraz EUROPY w języku polskim i w tekstach polskich dyskursów publicystycznych* oraz Dominiki Zawadzkiej-Koch pt. *Koncept EUROPA w języku*

niemieckim. Celem analizy będzie omówienie różnic i podobieństw w sposobie konceptualizacji pojęcia EUROPA w Polsce i Niemczech z jednej strony oraz refleksja nad zapleczem metodologicznym projektu EUROJOS z drugiej strony.

We wstępie do tomu poświęconego conceptowi EUROPA Wojciech Chlebda stwierdza, że przedmiotem opisu jest Europa w jej kulturowo nacechowanych interpretacjach, obiektem analizy jest concept EUROPA, a instrumentem opisu jest definicja kognitywna, umożliwiająca rekonstrukcję sposobu konceptualizacji interesującego nas conceptu w celu ustalenia bazowej (inwariantowej) jego zawartości, przedstawienia jego wariantów dyskursywnych oraz jego sieci powiązań z innymi conceptami w danej przestrzeni komunikacyjnej (Chlebda 2018: 16–17).

Oba artykuły rozpoczynają się od przeglądu prac poświęconych koncepcjom Europy w obu dyskursach. Zadziwia jednak fakt, że ani w jednym, ani w drugim artykule nie uwzględniono żadnych prac neofilologów, szczególnie germanistów, którzy podejmowali również studia porównawcze z tego zakresu. Nie przywołano takich opracowań monograficznych jak *Sprachliche Mechanismen der Persuasion in der politischen Kommunikation. Dargestellt an polnischen und deutschen Texten zum EU-Beitritt Polens* (2004) Beaty Mikołajczyk, w środowisku germanistów polskich jednej z pierwszych prac poświęconych perswazji w ujęciu kognitywnym, w której autorka zaprezentowała typy metafor konceptualnych w polskim i niemieckim dyskursie o wejściu Polski do UE, czy książki Jarochny Dąbrowskiej-Burkhardt *Die gesamteuropäischen Verfassungsprojekte im transnationalen Diskurs. Eine kontrastive linguistische Analyse der deutschen und polnischen Berichterstattung* (2010), w której lingwistka analizuje pojęcie EUROPA w polskim i niemieckim dyskursie, zwracając uwagę na szeroką sieć semantyczno-leksykalną, jaka wytworzyła się w dyskursie o konstytucji UE. Waldemar Czachur w pracy pt. *Diskursive Weltbilder im Kontrast. Linguistische Konzeption und Methode der kontrastiven Diskursanalyse deutscher und polnischer Medien* (2011) poddał analizie dyskurs o konflikcie gazowym z 2009 roku, badając go pod kątem zjawiska profilowania pojęcia UNIA EUROPEJSKA w polskim i niemieckim dyskursie, a Dorota Miller w pracy pt. *Emotionalität und Wertung im Diskurs. Eine kontrastive Analyse deutscher und polnischer Presstexte zum EU-Beitritt Polens* (2014) zbadała dyskurs na temat wejścia Polski do UE w tygodnikach „Polityka” i „Der Spiegel” pod kątem nominalizacji conceptu, jakim jest EUROPA/UNIA EUROPEJSKA i POLSKA, a także pod kątem dominujących toposów argumentacyjnych oraz emocji wytworzonych przez teksty multimodalne. Poczyniony przegląd nie uwzględnia mniejszych przyczynkowych prac, które są również godne uwagi.

Wracając do analizy porównawczej, zauważyć można, że artykuły różnią się częściowo pod względem struktury, a tym samym sposobu prowadzenia analizy, choć nie są to duże różnice. W obu przypadkach najpierw przytoczone są dane systemowe (słownikowe), później dane wywołane (ankietowe), a na końcu dane tekstowe. Na podstawie zebranych i przeanalizowanych danych zaproponowano w obu przypadkach syntetyczną definicję kognitywną conceptu EUROPA. Tym samym okazuje się, że definicja kognitywna jako elastyczny, dedukcyjnie wyprowadzony na bazie poddanego analizie hermeneutycznej

materiału plan treści konceptu EUROPA jest swoistą metodyczną konstrukcją *tertium comparationis* i stanowi solidną podstawę do analiz porównawczych. Pytaniem otwartym, godnym moim zdaniem dyskusji, jest, na ile zastosowanie wypracowanej indukcyjnie matrycy definicji kognitywnej, na wzór zaproponowanej przez Wojciecha Chlebdę w artykule wprowadzającym, pokazałoby nie tylko hierarchię aktualizowanych w dyskursach publicznych aspektów konceptu EUROPA, lecz także różnice jakościowe, a przy odpowiedniej metodzie może i ilościowe. Wojciech Chlebda wypracował we wstępie do tomu sześciopunktową matrycę konceptu EUROPA:

- część świata,
- której mieszkańcy,
- wierni swoim tradycjom narodowym,
- wyznają zasadę pozytywnych wartości,
- mogących być podstawą ich ponadnarodowej wspólnoty,
- w wymiarze ludzkim i instytucjonalnym (Chlebda 2018: 37).

Chlebda słusznie stwierdza, że w ten sposób wyekscerpowany obraz Europy jest na tyle ogólny, że nie przesądza o kulturowej specyfice danej wspólnoty narodowej. Zaproponowana matryca jako wyabstrahowana konstrukcja językowego obrazu świata Europy stanowi idealny punkt odniesienia w analizach interesującego nas konceptu, ponieważ spełnia funkcję *tertium comparationis*. Dopiero dookreślenie poszczególnych aspektów uwidacznia różnice i podobieństwa w sposobie konceptualizacji Europy w różnych krajach.

Z analizy konceptu EUROPA w polskiej i niemieckiej przestrzeni publicznej wyłania się następujący zestaw wspólnych, aktywowanych w słownikach, ankietach i tekstach aspektów: lokalistyczny/geograficzny, polityczny/geopolityczny, społeczny i kulturowy. W polskim konceptie EUROPA występuje aspekt cywilizacyjno-kulturowy, w niemieckim tylko kulturowy. Ponadto w polskim konceptie pojawiają się aspekty bytowe i narodowy, których nie ma w konceptie niemieckim, występuje tam natomiast aspekt instytucjonalny. Pojawianie się pewnych aspektów w jednym korpusie badawczym i ich brak w drugim są ważną informacją o sposobie konceptualizowania interesującego nas obiektu. Warto zwrócić również uwagę na taki przypadek, gdy np. cechy związane z wolnością i demokracją czy też brakiem granic przypisywane są w polskiej analizie do aspektu politycznego, a w niemieckiej do aspektów instytucjonalnego oraz polityczno-społecznego. Tych rozbieżności nie należy w żadnym razie rozpatrywać w kategoriach błędu, ponieważ pewne cechy w zależności od kontekstu użycia mogą przybierać znaczenie instytucjonalne lub polityczne czy nawet kulturowe. Jednoznaczne przypisanie cech powinno budzić metodologiczny niepokój. Niewątpliwie za niedopracowanie należy uznać rozbieżność między listą aspektów konceptu pojawiających się w definicji kognitywnej konceptu niemieckiego w części analitycznej a tą, która pojawia się w podsumowaniu.

Europa, a bardziej jeszcze Unia Europejska, profilowane są w polskich i niemieckich dyskursach inaczej, bo czym innym jest Unia Europejska dla Polski, a czym innym dla Niemiec. Dla Niemiec UE stała się po II wojnie światowej lekarstwem na niemiecką traumę, stanowiła ona dla nich jednoznaczne opowiedzenie się po stronie demokratycznego Zachodu. Dla Polski UE była przede wszystkim symbolem potwierdzenia przynależności do kultury Zachodu po latach odseparowania na skutek zimnej wojny, jednak w wymiarze materialno-finansowym stała się również formą zadośćuczynienia za trudny XX wiek. Dla obu państw UE, a tym samym Europa, spełniała funkcję ważnego katalizatora narodowych egoizmów i mechanizmu samokontrolującego gospodarki i państwa prawa, a w zglobalizowanym świecie pozwalała się UE, a w związku z tym jej wszystkim członkom, stać się aktorem na arenie międzynarodowej.

Z mojej analizy sposobu konceptualizowania Unii Europejskiej w dyskursie o konflikcie gazowym wynikały dość czytelne różnice. Podczas gdy w Polsce postulowano konieczność solidarnej Unii Europejskiej po to, by mogła ona w sytuacjach kryzysowych pomagać poszczególnym członkom, w Niemczech dominowało przekonanie, że Unia Europejska powinna być instytucją zdolną do działania, by w ten sposób móc wykorzystywać swoje efektywne środki działania. Tym samym w polskim dyskursie ujawniła się lokalna perspektywa konceptualizowania UE, skupiająca się na narodowych profitach z UE, podczas gdy w niemieckim dyskursie panowało przekonanie o globalnej perspektywie konceptualizowania UE, manifestującej się w przekonaniu o konieczności ponoszenia odpowiedzialności za Unię. Ujawnia się w tych różnicach sposób samoidentyfikacji Polski i Niemiec w UE (Czachur 2011a; Czachur 2012).

Przywołuję wyniki tych badań nie po to, by stwierdzić, że nie znalazły one potwierdzenia w omawianych tutaj analizach. Wyniki analiz, które zaprezentowałem, prowadzone były na konkretnym dyskursie, w momencie, kiedy na początku 2009 roku Rosja nie dostarczała gazu przez ukraińską sieć i wiele krajów UE zostało częściowo odciętych od błękitnego paliwa. To wydarzenie wywołało debaty w wielu krajach Europy, również w Polsce i Niemczech. Interesowało mnie, w jaki sposób w tematycznej, trwającej około siedmiu tygodni debacie w liberalnych i konserwatywnych mediach konceptualizowana była Unia Europejska. Celem mojego projektu badawczego była także refleksja nie nad językowym obrazem świata, lecz nad dyskursywnym obrazem świata, gdyż na podstawie wstępnych obserwacji sformułowałem tezę o dynamicznym profilowaniu pojęć przez konkretne dyskursy i w konkretnych dyskursach, które każdorazowo aktywują określony zespół cech skondensowanych i uśpionych w językowym obrazie świata (Czachur 2011b), na co zwrócił uwagę również Wojciech Chlebda w analizie konceptu EUROPA w polskim dyskursie i na podstawie danych słownikowych. Pisał on: „przedstawiony wywód wystarczająco, jak sądzę, obrazuje rozziew, jaki istnieje między dyskursywnym obrazem EUROPY i jej dotychczasowym opisem słownikowym” (Chlebda 2010: 96). Również Grażyna Zarzycka (2015), analizując obraz Europy na materiale pochodzącym z odmiennych mediów, stwierdza różnice w sposobie profilowania interesującej ją pojęcia.

Dobrze się zatem stało, że analiza poszczególnych konceptów badanych w projekcie EUROJOS uwzględnia dyskursywny, rozumiany tutaj jako ideologiczny, zespół czynników wpływających na proces profilowania takiego, a nie innego znaczenia, chociaż operacjonalizacja tego postulatów w przypadku analizy niemieckiego konceptu EUROPA odbiega od przyjętego wzorca. Niemniej jednak podkreślić i docenić należy solidny teoretyczny i metodologiczny fundament projektu EUROJOS, wypracowaną procedurę badawczą i procedurę gromadzenia danych w duchu postulatów epistemologicznych właściwych dla badań porównawczych. Pomysłodawcom udało się stworzyć optymalne warunki do dalszych pogłębionych badań porównawczych, nawet jeśli autorzy pojedynczych tekstów w niewielkim stopniu odbiegają w swych analizach od przyjętych zasad, co widzieliśmy również w przypadku analizy polsko- i niemieckojęzycznego materiału.

Literatura

- Abramowicz M., Bartmiński J., Chlebda W., 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A”, „Etnolingwistyka”* 21.
- Abramowicz M., Bartmiński J., Chlebda W., 2011, *Punkty sporne i bezsporne w programie EUROJOS. Odpowiedź na pytania i wątpliwości Profesor Jadwigi Puzyrny, „Etnolingwistyka”* 23.
- Antos G., Lewandowska A., 2017, *O metodach lingwistycznego ujęcia międzykulturowości*, w: W. Czachur (red.), *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Antologia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bartmiński J., 2005, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 40.
- Bartmiński J., 2009, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński J., 2016, *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki*, „*Etnolingwistyka*” 28, s. 7–29. <https://doi.org/10.17951/et.2016.28.7>
- Bartmiński J., Chlebda W., 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów*, „*Etnolingwistyka*” 20.
- Bartmiński J., Chlebda W., 2018, *Obraz EUROPY w języku polskim i w tekstach polskich dyskursów publicystycznych*, w: W. Chlebda (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Europa*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bogusławski A., 1976, *Problem tertium comparationis w porównaniu lingwistycznym*, „*Kwartalnik Neofilologiczny*” XXIII, z. 3.
- Bogusławski A., 2013, *Podstawy konfrontatywnej lingwistyki przekładowej*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Lexem.
- Chlebda W., 2010, *W stronę językowego obrazu Europy. Analiza słownikowo-tekstowa*, „*Etnolingwistyka*” 22.

- Chlebda W., 2018, *Europa w trzynastu obrazach*, w: W. Chlebda (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Europa*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Czachur W., 2011a, *Diskursive Weltbilder im Kontrast. Linguistische Konzeption und Methode der kontrastiven Diskursanalyse deutscher und polnischer Medien*, Wrocław: Atut.
- Czachur W., 2011b, *Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 4.
- Czachur W., 2012, *Unia Europejska w niemieckiej debacie o konflikcie gazowym w 2009 roku. Przyczynek do dyskursywnego obrazu świata*, w: M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Czachur W., 2015, *Kontrastywność w badaniach tekstologicznych. Szanse i ograniczenia*, w: D. Olszewska, J. Przyklenk (red.), *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Czachur W., 2017, *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Pytania badawcze, zadania i perspektywy*, w: W. Czachur (red.), *Lingwistyka kulturowa i międzykulturowa. Antologia*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czachur W., Dreesen Ph., 2018, *Porównawcza lingwistyka dyskursu. Założenia, zasady, problemy*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 11, s. 205–226. <https://doi.org/10.7311/tid.11.2018.08>
- Dąbrowska-Burkhardt J., 2013, *Die gesamteuropäischen Verfassungsprojekte im transnationalen Diskurs. Eine kontrastive linguistische Analyse der deutschen und polnischen Berichterstattung*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ.
- Gład A., 2018, *Lubelska etnolingwistyka kognitywna a anglojęzyczna lingwistyka kulturowa. Wybrane problemy*, „Etnolingwistyka” 30. <https://doi.org/10.17951/et.2018.30.231>
- Grzegorzczak R., 2009, *Punkty dyskusyjne w rozumieniu pojęcia językowego obrazu świata – widziane z perspektywy badań porównawczych*, „Etnolingwistyka” 21.
- Grzegorzczak R., 2011, *Jeszcze o rozumieniu JOS-u w perspektywie badań porównawczych. Problem inwariantu pojęciowego*, „Etnolingwistyka” 23.
- Hauser S., 2012, *Teksty medialne w ujęciu kontrastywno-kulturowym. Rozważania metodologiczne i przykładowa analiza*, tłum. W. Czachur, K. Zielińska, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs” 5.
- Humboldt W. von, 2001, *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*, tłum. E.M. Kowalska, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Krzyszowski T.P., 1984, *Tertium comparationis*, w: J. Fisiak (red.), *Contrastive linguistics. Prospects and problems*, Berlin: de Gruyter.
- Matthes J., 2003, *Vergleichen*, w: A. Wierlacher, A. Bogner (red.), *Handbuch interkulturelle Germanistik*, Stuttgart/Weimar: Narr.
- Mikołajczyk B., 2004, *Sprachliche Mechanismen der Persuasion in der politischen Kommunikation. Dargestellt an polnischen und deutschen Texten zum EU-Beitritt Polens*, Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Miller D., 2014, *Emotionalität und Wertung im Diskurs. Eine kontrastive Analyse deutscher und polnischer Presstexte zum EU-Beitritt Polens*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Puzynina J., 2010, *Z problemów opisu językowego obrazu świata – pytania i wątpliwości*, „Etnolingwistyka” 22.
- Smailagić V., 2016, *Analiza dyskursu u służbi interkulturalne filologie*, „Radovi Filozofskog fakulteta” XIX.
- Smykała M., 2009, *Kontrastywna lingwistyka tekstu w Polsce i Niemczech*, w: Z. Bilut-Homplewicz, W. Czachur, M. Smykała (red.), *Lingwistyka tekstu w Polsce i Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*, Wrocław: Atut.
- Steciąg M., 2009, *Słowa-klucze i ich interpretacja w różnych politycznych orientacjach dyskursywnych (na przykładzie exposés premierów)*, „Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze” 2006–2007.
- Szkudlarek-Śmiechowicz E., 2016, *Analiza dyskursywno-genologiczna nazw telewizyjnych programów publicystycznych w Polsce (2005–2015)*, „Prace Językoznawcze” XVIII, z. 3.
- Tokarski, 2014, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Waszakowa K., 2011, *Najnowsze metodologie badań porównawczych w zakresie semantyki leksykalnej*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LXVII.
- Wysoczański W., 2005, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Zarzycka G., 2015, *Metaforyczne obrazowanie spraw europejskich i polskich w dyskursie prasowym w okresie kryzysu strefy euro i polskiej prezydencji w Unii Europejskiej*, „Poradnik Językowy” 6.
- Zawadzka-Koch D., 2018, *Koncept EUROPA w języku niemieckim*, w: W. Chlebda (red.), *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, t. 2: *Europa*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Zima P.V., 2000, *Vergleich als Konstruktion. Genetische und typologische Aspekte des Vergleichs und die soziale Bedingtheit der Theorie*, w: P.V. Zima, R. Kacianka, J. Strutz (red.), *Vergleichende Wissenschaften. Interdisziplinarität und Interkulturalität in den Komparatistiken*, Tübingen: Narr.

Waldemar Czachur

*How to compare the images of Europe?
Theoretical and methodological reflections
after reading Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*

Summary. The aim of this work is to compare the concepts of EUROPE in Polish and German. This comparative study is based on the analysis of these concepts presented in *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów* [Axiological lexicon of the Slavs and their neighbours] in volume 2, dedicated to Europe (2018). In this context, the main theoretical

and methodological assumptions relevant to the comparative study are discussed, including ways to create *tertium comparationis*.

Keywords: images of Europe, linguistic worldview, EUROJOS, contrastive linguistics, discursive worldview